

УДК 94(477.4) «1918/1921»

Н. М. Зозуля

**ДО ПИТАННЯ ПРО ДЕЯКІ ТАКТИЧНІ ФОРМИ
ПОВСТАНСЬКОЇ БОРОТЬБИ В СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІПРОВ'І
У 1918 – НА ПОЧ. 1920-х рр.
(за мемуарами старшин та офіцерів армії УНР)**

Стаття присвячена тактичним формам повстанської боротьби у Середньому Подніпров'ї, насамперед, диверсійним акціям на залізницях, формам розвідувальних операцій, засобам конспірації тощо. З'ясовано ступінь їх ефективності в окремих випадках, а також оцінки такої тактики професійними військовими – офіцерами армії УНР.

Ключові слова: мемуари, повстанський рух, Українська національна революція, Середнє Подніпров'я, тактика, «рейкова війна», розвідка, конспірація.

Постановка проблеми. Явище конспірації, диверсійні операції, організація розвідки тощо є частим предметом наукового аналізу для дослідників визвольного руху на українських землях в 1940-х – 1950-х рр. Водночас дослідниками повстанської боротьби в роки Української національної революції досі недостатньо уваги приділялося системі і засобам, які застосовувалися селянами з метою досягнення поставлених бойових завдань.

Мета статті на основі мемуарів старшин та офіцерів армії УНР докладніше з'ясувати особливості деяких тактичних форм збройної боротьби, що використовувалися повстанцями Середнього Подніпров'я в роки Української національної революції.

Виклад основного матеріалу. На сторінках мемуарів сучасників, а подекуди й учасників повстанської боротьби – старшин та офіцерів УНР, зокрема головного отамана С. Петлюри, генералів О. Грекова, М. Омеляновича-Павленка [9] та Ю. Тютюнника [13; 14], полковника О. Вишнівського, підполковників Ю. Городянина-Лісовського (Горліса-Горського) [3] та О. Доценка [5], сотників Н. Авраменка, Я. Гальчевського [1; 2] та І. Лютого-Лютенка [8], чорних запорожців – П. Дяченка [6] та М. Дорошенка [4] – натрапляємо на сюжети, що яскраво ілюструють питання політичної орієнтації селянського повстанського руху в роки Української національної революції.

Поняття «конспірація», як правило, використовують в значенні системи і засобів, які застосовуються підпільною організацією з метою збереження в таємниці своєї діяльності. Явище конспірації, її форми та засоби є частим предметом наукового аналізу для дослідників визвольного руху на українських землях в 1940-х – 1950-х рр. Водночас порівняно рідко з'являються публікації,

присвячені способам утаємничення своїх дій учасниками повстанського руху в період Української національної революції та громадянського збройного протистояння.

Значення конспірації, яка забезпечувала фактор несподіванки для дій повстанців, точно охарактеризував Я. Гальчевський: *«Ми сильні своєю таємничістю, дібраним елементом, нежданим нападом-заскоченням, використанням ночі, поганої погоди, безпосередньою бійкою руками і скорим зниканням. Нам одна дорога, а ворогові, що хотів би нас знайти – 20 доріг до нас. І коли ворог знайде нас, то ми можемо вибрати: зникати, гублячи сліди, або робити засідку, дати йому прочухана і відходити. Ми не боронимо терену боротьбу, не треба нам здобувати осель, містечок, міст, мостів, високих тактичних пунктів та втримувати їх. Ми нищимо, коли самі захочемо лише живу силу. Знаючи правильники кількох армій польової служби, ми мусимо діяти завсіди не так, як каже правильник»* [1, с. 30–31]. Вищенаведені дані свідчать про те, що повстанцям, окрім іншого, часто доводилося приймати нестандартні рішення в боротьбі з ворогом, а добра поінформованість про зміст різних військових статутів і посібників з настановами дозволяла вибрати оптимальну тактику.

«Організація на місцях мусіла бути дуже конспіративна» – пише Я. Гальчевський. *«Підставові засади конспірації в моїй повстанчій діяльності були такі:*

Перший спосіб: є один курінний на волость, звичайно б. військовий, старшина або підстаршина. Він підбирає собі 4-ох сотенних і 4-х заступників. Сотенні підшукували собі таке ж число чотових, а ті в свою чергу стільки ж ройових. Ройові по селах творили рої по 9 – 12 душ. Не вільно було називати поіменно ані курінного, ані чотових. Рій знав свого ройового і більше нікого. На випадок зради деконспірувався лише один рій, бо ройові між собою не зналися. Коли на місцях бракувало зброї, ми надсилали б із здобичі від большевиків курінному отаманові.

Другий спосіб: Курінний отаман знав лише своїх сотенних, які між собою не зналися. Сотенний знав свого курінного і всіх людей своєї сотні, але його повстанці не знали ні чотових, ні ройових, ні своїх товаришів. На випадок демонстрації когось небезпека загрожувала йому, сотенному, а від сотенного курінному: решта була забезпечена перед деконспірацією. Вживали ми ще третього «ланцюгового» способу, який однаке був досить трудний до контролю» [1, с. 15–16].

Поруч з наведеними способами, обов'язковим атрибутом конспірації повстанців 1918 – початку 1920-х рр., як і повстанців 1940-х – 1950-х рр., була наявність прізвиськ-псевдо. Так, Ю. Горліс-Горський послуговувався псевдо «Залізник», Я. Гальчевський – «Орел»; зустрічалися серед повстанців навіть такі екзотичні прізвиська як «Чингісхан»; «Здобудь-воля»; «Цезар» та ін. Досі відсутність узагальнюючих праць з цієї проблематики дозволяє стверджувати про її перспективність.

С. Самійленко не без перебільшення писав про рівень конспірації та в

той же час організованості повстанського руху: *«майже в кожному селі була їх невеличка кількість, міцно законспірована і зв'язана з такими ж загонами в інших селах. Повстанці діяли організовано, згідно з наказами своїх команд»* [11, с. 105].

М. Дорошенко у своїх спогадах описав кілька випадків, коли конспірація виступала засобом безпечного переходу від повстанського до мирного («хліборобського») способу життя [4, с. 125, 196–197].

Водночас нерідко легковажність самих повстанців ставила під загрозу всю організацію. З мемуарів Ю. Горліса-Горського довідуємося: *«Була суворо захована конспірація. Але якийсь дядько похвалився під великим секретом жінці, та, так само «під секретом», боровицькій попаді, та попові-малоросові», той приставові, той – викликав військо і в наслідку багато селян, в тому числі і оповідаючий, – «прогулялися» у Сибір, де не один загинув»* [3, с. 24].

Маємо зауважити, що далеко не всі старшини й офіцери армії УНР однозначно позитивно оцінювали надмірну законспірованість повстанського руху, або доцільність самої конспірації, протиставляючи її відкритій повстанській боротьбі: *«Я взагалі не вірю ніяким комітетам, бо де є комітети, то там не може бути конспірації»* – писав Я. Гальчевський. *«Стверджено, що кожний повстанком мав атенгів ГПУ»* [2, с. 131].

Конспірацію як таку і вдавану зокрема засуджував І. Лютий-Лютенко: *«засобами шурячої конспірації можна вибороти тільки владу рідної кліки чи мафії, але волі при ній Україна не буде мати»* [8, с. 128].

Красномовним підсумком вищесказаного може слугувати, хоч і романтизована, проте висока оцінка конспіративних заходів повстанців, дана генералом М. Омеляновичем-Павленком: *«Отже, звідки вибухала та сила, що робила повстанський рух таким дужим, тривким і відпорним супроти розкладових змагань його ворогів? Звідки прийшли всі ці проводирі, які вже й сьогодні подекуди повиті легендарною отавою, звідки й вони брали собі сили для проводу помсти й власної самопожертви? З хуторів, з селянських дворів, цих самих чистеньких затишних хаток звідти безпосередньо виходила ця сила, що робила звичайні постаті велетенськими; вони ж видавали й проводирів, що в більшості мали освіту загальну – сільські школи, а військову – N-ї учебної команди. Не було села на Україні, що не мало свого «штабу», де в потаємній балці чи у велетенського дуба «Мазепи» повстанці мали збірне місце. Там розряджалася накоплена в хаті енергія, там ватажки-отамани прищеплювали масі спільну думку й волю й викувували апарат боротьби»* [9, с. 281].

Складовою тактики повстанців Середнього Подніпров'я були диверсійні акції, спрямовані на порушення роботи залізничного транспорту ворога та виведення з ладу їх живої сили і матеріальних засобів, що перевозилися залізницею, або були пов'язані з її функціонуванням.

Поняття «рейкова війна» міцно вкоренилося в історіографії Другої світової війни як збірна назва диверсійних операцій радянських партизан в серпні – вересні 1943 р. (напередодні Курської та Смоленської операцій),

спрямованих на виведення з ладу залізничних комунікацій противника.

Як відзначає О. Доценко, в грудні 1919 р. справжня «рейкова війна» розгонулася на заході сучасної Черкаської області. Учасники Першого Зимового походу кількома групами мали вступити на територію Уманщини, Христинівщини і Тальнівщини, при цьому оперативно виводячи з ладу залізничні комунікації. Так, наприкінці грудня 1919 р. розгорілися бої за ст. Поташ; 31 грудня було знищено відтинок залізниці Христинівка-Шпола в районі с. Роги; 13 січня 1920 р. учасники Зимового походу спробували оволодіти «двірцем» (вокзалом) в Умані [5, с. 34–39].

М. Дорошенко на сторінках мемуарів описує диверсійну акцію повстанців на відтинку залізниці між Хирівкою та Цибулевим 10 серпня 1920 р. Мета операції – відбити у більшовиків товарні вагони з кіньми, щоб забезпечити повстанський загін транспортом. Місце для нападу було обране не випадково так як ешелони тут завжди сповільнювали хід. Для того щоб вивести з ладу паровоз сотня Миколи Бондаренка розібрала частину залізничного полотна. Команда ешелону, як і в більшості випадків, будучи захопленою зненацька, не зуміла організувати ефективної оборони, тому більшовики здавалися в полон або вдавалися до втечі. Трофеями повстанців, як зазначає мемуарист, стали 92 коней, 5 кулеметів, ручна зброя та набої

М. Дорошенко відзначає характерний резонанс, який здобула описана вище акція: *«Місцева большевицька влада шаліла зі злості на повстанців, скаженіли з безсилля, в ліс вони піти наступом не відважувалися. Цей сміливий і одчайдушний напад повстанців на поїзд підняв дух, оживив надію в населення. Люди знову відчували за собою силу. Селяни з Цибулева кинулись до залізничного сполучення і зруйнували рейки. Частину викинуто в яр, а дальші перевернули догори шпалами від яру Мамає в напрямі ст. Хировка до 3-х кіл. [кілометрів – Н. З.] і цим припинили рух»* [4, с. 74–75].

Подальший розвиток події, описані М. Дорошенком, знайшли в захопленні повстанцями Знам'янки – важливого залізничного вузла, що продовж усього часу повстанської боротьби був об'єктом запеклого протистояння холоднорців та більшовиків. Протягом кількох годин полковникам Горбенку і Соловію вдавалося утримувати станцію під тиском переважаючих сил. Обома сторонами – відзначає мемуарист – було організовано вогневу підтримку з бронепотягів [4, с. 77].

Активною виявилася диверсія залізничного сполучення більшовиків Л. Завгороднім. Так, до його виправ належать зупинка поїздів між ст. Цибулевим і Фундукліївкою в квітні – травні 1922 р., *«сопровождавшаяся зверскими убийствами»*; зупинка потягу на ст. Хирівці в червні 1922 р.; зупинка потягу на ст. Фундукліївці в серпні 1922 р. тощо.

Як свідчать мемуаристи, самі повстанці рідко вдавалися до захоплення і використання бронепотягів, що зумовлено рядом обставин: 1) особливостями тактики повстанської боротьби (прив'язаність до залізничних шляхів і бронепотягів знижувала мобільність повстанців); 2) брак пального і боєприпасів; 3) брак досвідчених залізничників; 4) вразливість бронепотягів для ворожої артилерії та диверсантів; 5) відсутність практичного досвіду

використання повстанцями такого виду озброєння. Втім, на сторінках мемуарів М. Дорошенка зустрічаємо повідомлення про те, що чигиринський отаман С. Коцур, захопивши станцію Цибулеве *«осів, зосередив своє тут військо і зробив собі бронепоезд»* [4, с. 23]. Подальшу історію використання саморобного повстанського бронепоезда прослідкувати не вдається.

Один із секретів успішної «рейкової війни» була наявність на місцях, як пише Я. Гальчевський-Войнаровський, великої кількості «симпатинів» повстанському руху [2, с. 118].

Брак відповідних спеціалістів, очевидно, суттєво позначився на ефективності диверсійної роботи повстанців. Проте, в мемуарах Я. Гальчевського у зв'язку з повстанським рухом на Поділлі натрапляємо на цінний сюжет, що стосується деталей роботи повстанця-підривника, колишнього поручика Петренка: *«...питаю його фахової ради. Петренко каже, що треба вибухового матеріалу кілька кг., машинки до запалення, біксфордського шнура, розміряного на час спалення, коли над'їздитиме паровоз з сальонкою. Треба буде закопати під шинами тору залізниці пероксидін, або тротиль. Роботу провадити виключно вночі і добре замаскувати. На щастя, маю 25 кг. пероксидіни в сідлах при запасових конях. Цієї скількості мусить вистачити»* [2, с. 119].

В мемуарах Ю. Горліса-Горського також знаходимо відомості про діяльність у лавах холоднорських повстанців «алхемиків»-підривників, які спеціалізувалися на диверсіях залізничного сполучення: *«піротехнік наш, що правда «доморослий», бо напрактикований лише в часі війни сапер – мав задоволену міну: «Та... і вибухового завеликий запас маєм – варто б трохи поросходувати... Маючи «індуктор» – можна якийсь бронепотяг в руху підірвати...»* [3, с. 272].

Потрібно відзначити, що близькість сіл до залізниці нерідко виступала стримуючим чинником для підняття перших до повстання, навіть попри те, що місцеві селяни були добре озброєні: *«залізниця близько і села набралися не раз лиха від большевиків і денікінців за передчасні виступи минулого року»* [3, с. 62–63].

Висновки. Можна констатувати, що період громадянського збройного протистояння на руїнах Російської імперії, з огляду на відсутність чіткої лінії фронту і непропорційність між чисельністю військ та територією, на якій велися бойові дії, був особливо сприятливим часом для застосування бронепотягів усіма протидіючими силами. Від селян-повстанців, тактика яких не відзначалася мобільністю і довгими рейдами, а здебільшого була спрямована на забезпечення свого краю, вищеназвані виклики вимагали особливої відповіді, яка проявилася у «рейковій війні» проти більшовиків та білого руху. Сучасники та, зокрема, учасники повстанського руху в Середньому Подніпров'ї залишили цінні мемуари, на сторінках яких нерідко зустрічаються відомості про організовані ними диверсії на залізницях, захоплення станцій та бронепотягів, руйнування залізничного полотна та ін. заходи, спрямовані на те, щоб скувати мобільність противника.

Список використаних джерел

1. Гальчевський-Войнаровський Я. Проти червоних окупантів / Я. Гальчевський-Войнаровський. – Ч. 1. – Краків : Українське Видавництво, 1941. – 205 с.
2. Гальчевський-Войнаровський Я. Проти червоних окупантів / Я. Гальчевський-Войнаровський. – Ч. 2. – Краків : Українське Видавництво, 1942. – 162 с.
3. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр / Ю. Горліс-Горський. – Львів : СПОЛОМ, 2014. – 432 с.
4. Дорошенко М. Стежками холодноряськими 1918 – 1923 рр. / М. Дорошенко. – Філадельфія, 1973. – 220 с.
5. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) / О. Доценко. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 375 с.
6. Дяченко П. Г. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР / Упоряд.: Р. Коваль. – К. : Стікс, 2010. – 448 с.
7. Левченко С. За волю і державу. Повість із визвольних змагань українського народу, 1918 – 1920 рр. / С. Левченко. – Лондон; Дарбі, 1966. – 494 с.
8. Лютий-Лютенко І. Вогонь з Холодного Яру / І. Лютий-Лютенко. – Детройт, 1986. – 151 с.
9. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920) / Упоряд.: М. Ковальчук. – К. : Темпора, 2007. – 608 с.
10. Пиріг Р. Я. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917 – 1921 років / Р. Я. Пиріг // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 років. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 31 – 58.
11. Самійленко С. Дні слави / С. Самійленко. – Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук, 1958. – 134 с.
12. Сім'янець В. Роки козакування 1917–1923 / В. Сім'янець. – Філадельфія, 1976. – 411 с.
13. Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого / Ю. Тютюнник – К.: Книга Роду, 2008. – 312 с.
14. Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919–1920 / Ю. Тютюнник. – Нью-Йорк : Видавництво Чарторийських, 1966. – 99 с.

References

1. Hal'chevs'kyu-Voynarovs'kyu Ya. Protu chervonykh okupantiv / Ya. Hal'chevs'kyu-Voynarovs'kyu. – Ch. 1. – Krakiv : Ukrayins'ke Vydavnytstvo, 1941. – 205 s.
2. Hal'chevs'kyu-Voynarovs'kyu Ya. Protu chervonykh okupantiv / Ya. Hal'chevs'kyu-Voynarovs'kyu. – Ch. 2. – Krakiv : Ukrayins'ke Vydavnytstvo, 1942. – 162 s.
3. Horlis-Hors'kyu Yu. Kholodnyy Yar / Yu. Horlis-Hors'kyu. – L'viv : SPOLOM, 2014. – 432 s.
4. Doroshenko M. Stezhkamy kholodnoyars'kymy 1918 – 1923 rr. / M. Doroshenko. – Filadel'fiya, 1973. – 220 s.
5. Dotsenko O. Zymovyy pokhid (6.XII.1919 – 6.V.1920) / O. Dotsenko. – K. : Vydavnytstvo imeni Oleny Telihi, 2001. – 375 s.
6. Dyachenko P. H. Chorni zaporozhtsi. Spomyny komandyrа 1-ho kinnoho polku Chornykh zaporozhtsiv Armiyi UNR / Uporyad.: R. Koval'. – K. : Stiks, 2010. – 448 s.

7. Levchenko S. Za volyu i derzhavu. Povist' iz vyzvol'nykh zmahan' ukrayins'koho narodu, 1918 – 1920 rr. / S. Levchenko. – London; Darbi, 1966. – 494 s.
8. Lyutyu-Lyutenko I. Vohon' z Kholodnoho Yaru / I. Lyutyu-Lyutenko. – Detroyt, 1986. – 151 s.
9. Omelyanovych-Pavlenko M. Spohady komandarma (1917 – 1920) / Uporyad.: M. Koval'chuk. – K. : Tempora, 2007. – 608 s.
10. Pyrih R. Ya. Memuary suchasnykiv yak dzherelo z istoriyi Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917 – 1921 rokiv / R. Ya. Pyrih // Problemy vyvchennya istoriyi Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917 – 1921 rokiv. – K. : Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2009. – Vyp. 4. – S. 31 – 58.
11. Samiylenko S. Dni slavy / S. Samiylenko. – N'yu-York : Ukrayins'ka Vil'na Akademiya Nauk, 1958. – 134 s.
12. Sim'yantsev V. Roky kozakuvannya 1917–1923 / V. Sim'yantsev. – Filadal'fiya, 1976. – 411 s.
13. Tyutyunyk Yu. Zapysky heneral-khorunzhoho / Yu. Tyutyunyk – K. : Knyha Rodu, 2008. – 312 s.
14. Tyutyunyk Yu. Zymovyy pokhid 1919 – 1920 / Yu. Tyutyunyk. – N'yu-York : Vydavnytstvo Chartoryys'kykh, 1966. – 99 s.

Стаття надійшла до редакції 04.12.2017 р.

Н. Н. Зозуля

К вопросу о некоторых тактических формах повстанческой борьбы в Среднем Поднепровье в 1918 – нач. 1920-х гг. (по мемуарам старшин и офицеров армии УНР)

Статья посвящена тактическим формам повстанческой борьбы в Среднем Поднепровье, прежде всего, диверсионным акциям на железных дорогах, формам разведывательных операций, средствам конспирации и тому подобное. Выяснена степень их эффективности в отдельных случаях, а также оценки такой тактики профессиональными военными – офицерами армии УНР.

Ключевые слова: мемуары, повстанческое движение, Украинская национальная революция, Среднее Поднепровье, тактика, «рельсовая война», разведка, конспирация.

N. M. Zozulya

To the question of some tactical forms of rebel struggle in the Middle Dnieper region in 1918 – early 1920's (according to the memoirs of sergeants and officers of the Army of the Ukrainian People Republic)

The article is devoted to tactical forms of rebel struggle in the Middle Dnieper region, first of all, to diversionary actions on the railway, forms of reconnaissance operations, means of conspiracy, etc. The degree of their effectiveness in certain cases, as well as the assessment of such tactics by professional military officers of the Ukrainian People Republic's army are clarified.

Key words: memoirs, rebel movement, Ukrainian national revolution, Middle Dnieper region, tactics, «railroad warfare», intelligence, conspiracy.